

نقش وقف در توسعه کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی (مطالعه موردی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

را حله یگانه^۱

چکیده

بسیاری از معضلاتی که در زمینه‌های مختلف گریبانگیر مردم جامعه است تنها به وسیله دولت و دستگاه‌های اجرایی قابل حل نبوده و مشارکت و معاضدت خود مردم است که معضلات را از سر راه رشد و توسعه آن جامعه بر خواهد داشت. سنت حسنه وقف تأثیرات مثبت و دارای کارکردهای مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه بوده و از دیدگاه‌های مختلف قابل بررسی و مطالعه است. یکی از فواید و کارکردهای وقف در بعد فرهنگی، توسعه کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی است که با فراهم شدن این مهم، اسباب ترویج فرهنگ مطالعه در بین افراد فراهم می‌شود و بر همین اساس کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نمونه‌ای از کتابخانه‌هایی است که بر مبنای سنت حسنه وقف شکل گرفته است. این مقاله سعی دارد به کمک اسناد وقفی موجود، جایگاه نهاد وقف را در کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) از گذشته تا حال بررسی نموده و نحوه حضور وقف در این عرصه را مورد کنکاش قرار داده و نقش توسعه‌ای آن را در جامعه نشان دهد. روش پژوهش بر پایه اسناد وقفی و مصاحبه است و جامعه آماری سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌باشد. یافته‌ها حاکی از آن است که با توجه به جایگاه و نقش مهم وقف در توسعه کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی متأسفانه واقفان به دلیل قوانین و مقررات خاصی که به کتابخانه تحمیل می‌کردند عملاً باعث محدودیت خدمات می‌شدند و دیگر اینکه مردم به علل مختلف کمتر تمایل به وقف از خود نشان می‌دهند. نتایج پژوهش ما نشان می‌دهد که هر چند در مقایسه با سایر مصارف، سهم اندکی از مصرف وقف به این موضوع اختصاص یافته، با این حال وقف تأثیر به‌سزایی در توسعه مراکز اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌ها دارد و با توجه به اسناد وقفی موجود، کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یک کتابخانه برپایه وقف شناخته شده و جایگاه ویژه‌ای در توسعه فرهنگی داشته و دارد.

کلیدواژه‌های موضوعی: وقف، حبس، توسعه فرهنگی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

مقدمه

وقف^۲ کتاب در تمدن اسلامی از مهم‌ترین و کهن‌ترین کاربردهای وقف به شمار می‌رود. علاوه بر کتاب، سایر اموال منقول و غیر منقول کتابخانه‌ها نیز از جانب دانشمندان، امرا، وزرا و سایر نیکوکاران وقف می‌شده است. اولین

^۱ . کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی،

yeganeh_ra313@yahoo.com

^۲ . وقف در لغت به معنی ایستادن، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است. "وقف در اصطلاح فقهای امامیه عبارت است از حبس نمودن عین ملک و مصرف کردن منافع آن در راه خدا. " شیخ طوسی می‌فرماید: "الوقف تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه" (طوسی، ۱۳۰۰، ج ۳، ص ۲۸۶)، وقف نگه داشتن اصل ملک و جاری ساختن منفعت است. تحبیس از ماده حبس به معنای سلب آزادی است. واضح است که با وقف شدن ملک، آزادی نقل و انتقال از آن گرفته می‌شود. تسبیل به معنای در راه خدا آزاد گزاردن است. شهید اول می‌گوید: "هو تحبیس الاصل و اطلاق المنفعه"، وقف حبس کردن اصل مال و رها کردن منفعت است.

وقف به دو دسته تقسیم می‌شود، دسته اول دارای سه حالت است:

و شایع ترین نوع وقف کتاب، وقف قرآن بوده است که از آن به عنوان «وقف مصاحف» نام برده می شود (امیرخانی، ۱۳۸۰). کتاب این یادگار ماندگار، باعث رشد و شکوفایی تمدن، فرهنگ و تکامل انسانی و بهترین وسیله انتقال علوم تمدن از ملت های گذشته به آیندگان است. و وقف کتاب نیز از همان صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و در زمره باقیات الصالحات به شمار می آمده که پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانی را برای واقف به همراه داشته است.

در گذشته واقفان، معمولاً در ظهر کتاب، وقف نامه های مربوط به مالکیت وقفی کتاب و شرایط بر آن نوشته می شد. این کتابها توسط واقفان به بقاع متبرکه، مساجد، کتابخانه ها و مدارس وقف می شد و در توسعه علمی و فرهنگی این اماکن موثر بود. گاهی خود وقف کتاب، زمینه ایجاد یک کتابخانه بزرگ را فراهم می ساخت. به این ترتیب کتابخانه هایی با ماهیت و زمینه وقفی ایجاد گردید. کتابخانه هایی که در تاریخ و تمدن اسلامی جایگاهی والا و اعجاب انگیز دارند. از این رو بسیاری معتقدند که عمل وقف کتاب تنها عنصر مؤثر در تکوین و ایجاد کتابخانه های عمومی در تاریخ اسلام بوده است و نقشی اساسی را در این راه ایفا کرده است. با مراجعه به تاریخ بسیاری از موقوفات آستان قدس رضوی و برخی حرم های امام زادگان و بقاع و مزارات می بینیم که قدیمی ترین آنها از قرن ششم نمی گذرد و از آن به بعد است که سال به سال تعداد رقبات موقوفی افزونی می گیرد. از فرمانروایانی که کارهایشان در این زمینه چشمگیر تر بوده می توان از سنجر سلجوقی، سلطان محمد خدابنده ایلخان مغول، شاهرخ تیموری و همسر نیکوکار و بلند همت او، گوهرشاد آغا که مسجد گوهرشاد مشهد و دو رواق بزرگ حرم پاک امام هشتم علیه السلام به دستور و نفقه او ساخته شده است و بایسنقر میرزا فرزند گوهر شاد آغا، امیر علی شیر نوایی وزیر ابوسعید بهادر، پادشاهان صفوی به ویژه شاه عباس بزرگ، نادرشاه افشار و برخی شاهان قاجار نام برد.

وقف در گذر زمان، تنوع و گوناگونی یافت و انواعی چون وقف کامل کتابخانه، وقف کتاب بر مدارس، مساجد، بیمارستانها، رصدخانه ها، کاروانسراها، خانقاه ها و جزآن را در بر گرفت. در این میان نوع خاص دیگری از وقف هم رواج یافت و آن وقف کتابهای یک عالم پس از مرگ او بر ورثه یا بر اهل علم یا هر موضوع مشخص دیگر بود. چنین بود که از سده چهارم هجرت کتابخانه های وقفی در سراسر جهان اسلام گسترش یافت. تا جایی که «کمتر شهری را می یابیم که در آن کتابهایی وقفی وجود نداشته باشد»، این کتابخانه ها با کتابهای وقفی ای که در اختیار داشتند برای پویندگان دانش به قبله ای بدل شدند که آنان را در دستیابی به دانشهای نو و آگاهی های جدید یاری می رساند و این فرصت را در اختیارشان می نهاد که همپای اندیشه های روزگار خود و همگام با آرای مدوّن صاحبان آثار مکتوب در سراسر جهان اسلام حرکت کنند.

کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یکی از قدیمی ترین کتابخانه های جهان اسلام و کهن ترین کتابخانه ایران و یکی از کتابخانه هایی که در طول اعصار پا برجا مانده است، و به یمن وجود بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) بر پایه

الف) وقف در جهت مصالح عامه مانند: مساجد، مقابر، پل ها، جاده ها، سدها و...

ب) وقف برای عناوین کلی مانند: فقرا، سادات، علما، جنگ زدگان، معلولین و... (میرمعزی، ۱۳۷۷، ص ۲۰۸).

ج) وقف برای افراد خاص.

در تقسیم بندی دیگر وقف به دو صورت "وقف انتفاع" و "وقف منفعت" تقسیم می شود. اگر نظر واقف از وقف تحصیل درآمد مادی نباشد، آن را وقف انتفاع گویند؛ مانند احداث مسجد در زمین ملکی خود و یا زمین موات. اگر نظر واقف از وقف، تحصیل درآمد و هزینه آن برای مصارف مشخصی باشد آن را وقف منفعت می نامند، مانند وقف دکان برای حفظ و اداره مسجد یا مدرسه (سلیمی فر، ۱۳۷۰، ص ۱۱ و ۱۲).

وقف شکل گرفته. هر چند تاکنون در خصوص اهمیت و جایگاه کتابخانه، کتابخانه های وابسته و منابع آن به لحاظ وقفی بودن پژوهشی صورت نگرفته و بیشتر در خصوص تاریخچه آن، واقفان عمده کتابخانه و مقررات و اساس نامه های استفاده از منابع وقفی آثاری به رشته تحریر درآمده، لذا به سبب اهمیت این کتابخانه، پرداختن به آن از رویکرد اهمیت وقف و نقش توسعه ای آن و رویکرد نسبت به آینده جای پژوهش دارد. مقاله حاضر سعی نموده به تاریخچه وقف در کتابخانه آستان قدس و منابع وقفی و نوع خدمات آن و نیز کتابخانه های وقفی آستان قدس بطور کلی بپردازد. براین اساس و البته با نگاهی جدید به نقش وقف در توسعه کتابخانه آستان قدس رضوی و بالطبع ایجاد توسعه فرهنگی سعی دارد به این مهم پرداخته و جایگاه وقف در حال حاضر در کتابخانه آستان قدس، با تکیه بر روش اسنادی و مصاحبه رویکرد آن را نسبت به آینده نشان دهد (محبوب فریمانی، ۱۳۹۱).

کارکرد فرهنگی وقف

مهمترین کارکرد وقف در جامعه اسلامی از گذشته های دور تا کنون کارکرد آموزشی و فرهنگی است. ابعاد آموزشی و فرهنگی وقف در جوامع اسلامی بسیار گسترده است. وقف به عنوان یک منبع مستمر مالی مراکز علمی، پشتوانه مردمی داشته است و چه بسیار مدارس و مراکز علمی در جهان اسلام از طریق وقف ایجاد و گسترش یافته اند و بسیاری از عالمان بزرگ با استفاده از درآمدهای اوقاف توانسته اند به مدارج عالی علمی برسند. از طریق تقویت مالی مدارس اسلامی توسط وقف، این مدارس توانستند در فرهنگ نظام تعلیم و تربیت اروپا تأثیر بگذارند. وقف پاسدار نشر معارف اسلامی است. استفاده از درآمدهای وقف برای ساخت مساجد، دانشگاه ها، خوابگاه های دانشجویی، تأسیس کتابخانه های عمومی، برگزاری کنگره جهانی حج، مجالس عزاداری ائمه (ع)، مسابقات قرائت قرآن کریم در سطح بین المللی و... از کارکردهای فرهنگی و آموزشی وقف می باشد. از طریق وقف مسلمانان توانسته اند از طریق مدارس دینی موقوفه بهترین شاهکارهای خود را به جهانیان معرفی نمایند و علم و دانش آنها از طریق اوقاف گسترش و رواج یافته است.

هنگامی که پس از رحلت شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ ق) زعامت و مرجعیت شیعه به شاگردان او سید رضی (۳۵۹-۴۰۶ ق) و برادرش سید مرتضی (۳۵۵-۴۳۶ ق) که علامه حلی او را معلّم شیعه خوانده است منتقل شد هر دو عالم دینی مدتی مدیریت اوقاف را عهده دار بوده که این خود، رویکرد فرهنگی نهاد وقف را بیشتر خاطر نشان می سازد.

امروزه نیز در جمهوری اسلامی ایران عواملی از قبیل تغییر سازمان تشکیلاتی سازمان اوقاف و اداره آن تحت نظر ولی فقیه، نه تنها بر بُعد فرهنگی آن تأکید دارد بلکه آن را به ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی هم تسری بیشتری بخشیده است. همچنین تصویب قوانین لازم در جهت احیای موقوفات، رعایت احکام وقف و مسائل شرعی آن و عمل دقیق به مفاد وقف نامه ها که اساس نامه چگونگی تحصیل درآمدها و صرف آنها موافق نظر واقف است موجب شده تا افراد خیر با اطمینان زیادتری در این امر مهم به طور گسترده مشارکت نمایند و بخشی از دارایی خود را به عنوان الباقیات الصالحات وقف مصالح جامعه اسلامی کنند.

آمار نشان می دهد که شمار موقوفات پس از پیروزی انقلاب اسلامی افزایش چشم گیری داشته است که از لحاظ نوع اهداف و نیات واقفان نیز حایز اهمیت و قابل تأمل است چرا که مصارف این موقوفات در اکثر موارد در جهت رفع نیازهای ضروری جامعه اعم از نیازهای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بوده و مشکلی از مشکلات اساسی جامعه را حل کرده است.

همان طور که قبلا اشاره شد، وقف به عنوان یک عمل نیک و پسندیده نقش مهمی در رشد و اعتلای مادی و معنوی جوامع داشته است و برخی از کارکردهای آن، اثرات مفیدش را تا قرن‌ها تداوم بخشیده و توانسته باعث پویایی فرهنگ و دانش در جامعه شود. جدا از مصارف وقف و اشیاء و املاک واقفی، تأثیر موقوفات بر تشکیل نهادهای تمدنی و فرهنگی قابل تأمل است.

وقف فرهنگی به معنی برخوردار ساختن اقشار محروم جامعه از مزایای فرهنگی، درجهت توسعه فرهنگی جامعه است. برخورداری اقشار محروم جامعه از مزایای فرهنگی، باعث رشد جامعه می شود. بدلیل اینکه بهره‌مندی اقشار محروم جامعه به منزله، سیاست فرهنگی جامعه، رمق خلاقیت را در وجود جامعه می‌دواند. وقتی جامعه خلاق شود، تفکر در جامعه زنده می شود. با زنده شدن تفکر در یک جامعه، جامعه هرگز رو به فقر گام برنمی‌دارد؛ برای اینکه تفکر، جامعه و افراد جامعه را به شناخت درست از زمان، نقش آن در تکامل پدیده‌ها و نیازمندی‌های زمان هدایت می‌کند. لذا وقف فرهنگی به مثابه باز گرداندن تفکر در لایه‌های زیرین جامعه است.

قال رسول... (ص): " اذا مات المؤمن انقطع عمله الا من ثلاث: صدقه جاریه او علم ینتفع به، او ولد صالح یدعوله " (بحارالانوار، ۱۳۵۴-۱۳۶۰). یکی از مواردی که همیشه در طول ایام توسط واقفان وقف شده، کتاب است. کتاب، این یادگار ماندگار، باعث رشد و شکوفایی تمدن، فرهنگ و تکامل انسانی و بهترین وسیله انتقال علوم تمدن از ملت‌های گذشته به آیندگان است. و وقف کتاب نیز از همان صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و در زمره باقیات الصالحات به شمار می آمده که پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانی را برای واقف به همراه داشته است. هر یک از پیروان اسلام اعم از علما، امرا، نیکوکاران و مؤمنین، به ویژه کتاب دوستان که به سرنوشت علمی و فرهنگی جامعه اسلامی علاقه داشتند، به اندازه توان خویش به این سنت حسنه، یعنی وقف کتاب اقدام می نمودند و به خاطر رضای پروردگار در راه حفظ آثار دانشمندان و رساندن آن به نسل‌های آینده از هیچ تلاشی مضایقه نمی کردند. علاوه بر این که این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده‌ای در پیدایش کتابخانه‌های گوناگون داشت. و بیشتر کتابهای خطی اسلامی موجود در کتابخانه‌های جهان نتیجه همین عمل خدا پسندانه بوده است (رفیعی، ۱۳۷۳).

نقش توسعه ای وقف

بحث از وقف و نقش آن در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی، بحثی است که دارای ابعاد گوناگون و متفاوت است. بررسی تمامی ابعاد این موضوع از حوصله این مقاله بیرون است لذا فقط بر بعد فرهنگی آن تأکید می گردد. اهمیت نقش وقف در توسعه جوامع اسلامی در تاریخ معاصر مسائلی را به دنبال دارد که مهمترین آنها عبارتند از:

۱. شدت نیاز به احیای توازن فکری بین ارزش‌های معنوی و مادی که امروزه در زندگی بشر مشاهده نمی شود.
۲. تشدید نیاز به فعالیت تکمیل سازی اقدامات حکومتی و خصوصی در تحقق اهداف توسعه.
۳. بهره برداری از نظام توسعه ای وقف به دلیل این ویژگی که می تواند شامل تمام نیازهای افراد جامعه باشد.
۴. مشارکت عمده وقف در تکامل ساختار نهادی جامعه از طریق حمایت از بخش‌های خصوصی.

از سوی دیگر وقف در توسعه فکری و فرهنگی هم نقشی به سزا دارد؛ برای ایجاد یک تعادل معقول در توسعه فرهنگی باید تعادل بین ابعاد دینامیکی و استاتیکی در حرکت فرهنگی حفظ شود، یعنی توازن بین متغیرات و ثوابت

در فرهنگ جامعه. سنت فرهنگی در مفهوم استاتیکی سنتی، ممکن است حرکت یک شخص یا جامعه را منع کند مگر اینکه این سنت از طریق بررسی و مطالعه مشکلات غامض معاصر ایجاد شده باشد، یعنی از طریق یک تلقی دینامیکی.

نقش وقف در ترویج حرکت توسعه فرهنگی و فکری آن گونه که دیدیم می تواند به این شرح باشد :

- ۱- پشتیبانی از مؤسسات فرهنگی و دینی که به مردم نزدیک هستند.
- ۲- نوسازی ابزارهای "دعوت" [تبلیغ] و مهیا ساختن آنها برای مواجهه با نیازهای آینده و راهنمایی رهبران فرهنگی و هنری و توسعه سیستم هایی که "داعیان" [مبلغان] را تربیت می کند.
- ۳- پشتیبانی مؤسسات تحقیقات علمی و مراکز مطالعات فکری.
- ۴- تأیید و پذیرش فعالیت های علمی که شیوه های جدید آینده شناسی (علم به آینده) را به کار می گیرد و از آنها در توسعه شیوه های جدید اجتهاد استفاده می کند.

پیشینه پژوهش

تاکنون مقالات و کتاب هایی در مورد پیشینه این کتابخانه به رشته تحریر درآمده است اما مقاله یا کتابی که بطور مسوط در رابطه با تاریخچه کتابخانه بر پایه وقف و نوع ارائه خدمات منابع وقفی از گذشته تا حال و نقش وقف کتابخانه آستان قدس در توسعه فرهنگی نگاشته نشده و یا حداقل محقق با توجه به بررسیهای انجام داده چیزی در این مورد نیافته است. مقدمه عبدالعلی میرزا اوکتایی رئیس وقت کتابخانه، بر جلد اول فهرست نسخ خطی کتابخانه، نخستین نوشته در معرفی کتابخانه آستان قدس است. این فهرست در سال ۱۳۴۵ ق (۱۳۰۵ش) و در زمان نیابت تولیت محمد ولی اسدی با عنوان فهرست کتب کتابخانه آستان قدس رضوی به چاپ رسید. گنج هزار ساله، اثر رضاعلی شاکری تنها کتاب مستقل درباره تاریخ کتابخانه است که در سال ۱۳۶۷ ش منتشر شده است. نویسنده در این کتاب اختصاصاً به دنبال تحقیق در پیشینه کتابخانه نبوده، بطور کلی رویکرد و تأکیدی به زمان حال دارد، اما اثرش دارای فضل تقدم است و مطالب و اسناد آن، به ویژه در زمان چاپ کتاب، قابل توجه است.

در مورد واقفان کتابخانه نیز تاکنون دو کتاب به رشته تحریر درآمده است. رضاعلی شاکری در کتابی دیگر با نام «واقفین عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس رضوی»، نام دویست و پنجاه تن از آنان را از سال ۳۸۳ ق تا ۱۳۷۵ ش فهرست کرده است. شاکری، رضاعلی، واقفین عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس رضوی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۰ش. و نیز در کتابی با عنوان «واقفان و اهداکنندگان کتاب و مواد غیر کتابی به سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی» اثر عصمت مؤمنی و جعفر ثابت قدم، واقفان کتاب را از سال ۱۳۷۵ تا سال ۱۳۸۲ فهرست کرده است.

(ساعاتی، ۱۳۷۴) در کتاب خود تحت عنوان وقف و ساختار کتابخانه های اسلامی؛ کاوش در میراث فرهنگی اسلام، هدف از پژوهش خود را بیان منشاء پیدایش کتابخانه های عربی که بر وقف، متکی بوده یا بعداً بر آن استوار شده، صرف نظر از کتابخانه های خصوصی و آنهایی که وقفی بودنشان به اثبات نرسیده است.

محقق در این تحقیق بر روش توصیفی تکیه کرده است زیرا برای تحقیق پیرامون متون مربوط به موضوع وقف کتاب و کتابخانه به تعداد قابل توجهی از کتاب های تاریخی مختلف مراجعه و اقدام به گردآوری و مقایسه و بررسی آنها کرده است نتایج نشان می دهد که : وقف کتاب نزد مسلمانان عامل اساسی در افزایش معلومات طالبان دانش

در قرن های متمادی بوده است. این گونه وقف در افزایش و توسعه کتابخانه های گوناگون در تاریخ سهم مهمی داشته است. کتاب های وقفی پراکنده بوده و بسیاری از آنها در نتیجه سهل انگاری، ناپدید یا ربوده شده اند. (فاضل هاشمی، ۱۳۸۱) در مقاله خود تحت عنوان: بررسی مقررات و آئین نامه های وقف منابع کتابخانه ای و نقش آنها در توسعه یا محدودیت خدمات، به بیان مقررات و آیین نامه های موجود در وقف نامه ها و تشکیلات اداری کتابخانه مرکزی آستان قدس پرداخته، با هدف ارائه راهکاری اصولی برای تنظیم مقررات و مفاد وقف نامه ها به گونه ای که بستر توسعه مداوم منابع وقفی پویا نگهداشته شود.

(محبوب فریمانی، ۱۳۹۰) در کتاب خود با عنوان تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴-۱۳۹۰ ه. ق)، اساس پژوهش خود را چگونگی شکل گیری ساختار اولیه کتابخانه آستان قدس، تغییرات و توسعه این ساختار و مشخصات و ویژگی تشکیلات آن در طی بیش از چهار سده، و یاری رساندن به پژوهشگران تاریخ وقف، تاریخ تشیع، تاریخ اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، عنوان کرده است. روش پژوهش بر پایه بررسی اسناد، وقف نامه های مندرج در پشت نسخه های خطی، کتاب ها و منابع دیگر است. نتایج نشان می دهد با توجه به تغییر و تحولات و دگرگونی های متعدد در ساختار و تشکیلات آستان قدس رضوی در سه دوره صفویه، افشاریه و قاجار، به خصوص در دوره قاجار روند رو به رشدی را طی نموده. وقف کتاب ها و قرآن های خطی به حرم رضوی، ضرورت تأسیس آن را پیش آورده است و در دوره صفویه ساختار و بنای اصلی کتابخانه شکل گرفت. سپس به بررسی مشاغل و مناصب و القاب کتابخانه در آن دوره و نوع وظایف و خدمات پرداخته است.

وقف کتاب و کتابخانه در ایران

وقف در ایران نیز اگر چه سابقه درازی داشته است، اما در دوران شکوهمند اسلامی، شاهد فراگیری و گستردگی آن در جای جای کشور هستیم. ساخت صدها باب مدرسه، آب انبار، کاروانسرا و... مربوط به این دوران، گواه این مدعاست. امروزه نیز در پانزدهمین قرن هجرت نبی مکرم اسلام (ص) و در عصر استقرار نظام مقدس جمهوری اسلامی، شاهد جلوه های بدیع و متناسب با زمان از وقف هستیم که مبشر ایجاد تحولات مثبت و سازنده در جامعه و اوضاع و احوال آن است و این علی رغم لطماتی است که این مقوله شریف از حاکمیت سیاه نظام های مستبد اسلام ستیزی نظیر سلسله پهلوی دریافت کرده است که وقف را ناشر معارف نورانی اسلام و در عناد با مطامع و اهداف شیطانی خویش یافته بودند.

پس از انقلاب مشروطه ایران، در قانون مدنی ایران که مقتبس از فقه اسلامی است، از وقف بحث مخصوصی شده و آیین نامه ها و مقرراتی برای آن تنظیم شده است (جهانگیر، ۱۳۸۸). پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار دولت جمهوری اسلامی ایران، طرح سازمان مرکزی اوقاف تدوین گردید که در تاریخ ۱۳۵۸/۶/۲۸ به تأیید سازمان امور اداری و استخدامی کشور رسید. مهم ترین وظیفه و اختیار سازمان اوقاف و امور خیریه، اداره امور موقوفات عام که فاقد متولی بوده و یا مجهول التولیه است و موقوفات خاصه در صورتی که مصلحت وقف و بطون لاحقه و یا رفع اختلاف موقوف علیه متوقف بر دخالت ولی فقیه باشد، است (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۵۷). رویکرد رو به گسترشی که امروزه جامعه ما نسبت به مقوله ارزشمند وقف دارد، بازشناسی علمی و موشکافانه آن را ضروری ساخته است؛ چه، وقوف به نقش مهمی که عنصر مزبور می تواند در بهبود اوضاع و احوال جامعه داشته

باشد، بسیار جدی و حایز اهمیت است. امروز هیچ محقق و دانشمند و کاوشگر، چه در علوم انسانی و چه در علوم تجربی و... نمی تواند ادعا نماید که به طور مستقیم یا غیر مستقیم مدیون همین کتابها و کتابخانه های وقفی نمی باشد.

در حال حاضر نیز در سرتاسر کشورهای اسلامی کتابخانه های غنی و مجهز وجود دارند که تشنگان معارف و دانش را سیراب می نمایند. در کشور ما نیز کتابخانه های بسیار ارزشمندی مشغول ارائه خدمات هستند که گنجینه های عظیمی از میراث ارزشمند و گرانبهای اسلامی را در خود جای داده اند. کتابخانه هایی که تنها فهرست کتب خطی بعضی از آنها به دهها مجلد می رسد. از این میان به کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه ملی تهران، کتابخانه آیت ... عظمی نجفی در قم و ... می توان اشاره کرد.

در زمان حاضر کتابخانه آستان قدس رضوی از قدیمی ترین و بزرگ ترین کتابخانه های وقفی در ایران است. وقف نامه مورخ رمضان ۴۲۱ ق را که در مجلدی از قرآن کریم نوشته شده کهن ترین سند برای اثبات وجود کتابخانه آستان قدس رضوی است (شاکری، ۱۳۶۷).

سیر تاریخی کتابخانه آستان قدس بر اساس مجموعه های وقفی

با توجه به سکوت کتاب ها و عدم وجود اسناد در مورد کتابخانه آستان قدس رضوی تا میانه سده دهم هجری، بهترین منابع در این باره، کتاب هایی است که بر حرم و کتابخانه وقف شده است. نخستین کتاب های وقفی، قرآن ها و جزوات قرآنی است که واقفان، یادداشت ها و وقف نامه هایی بر روی یا پشت جلد آن ها نوشته و قصد خود را از وقف گفته و شرایطی را برای استفاده بر شمرده اند. این منابع نشان می دهد که به طور مکتوب، از چه زمانی کتابخانه و عنوان محلی برای وقف قرآن وجود داشته و پیش از آن، چه کتاب هایی، چگونه و توسط چه کسی به حرم وقف می شده، تا از این طریق بتوان تاریخ تأسیس کتابخانه را برآورد کرد. لذا طبق اسناد موجود، کتابخانه آستان قدس رضوی بیش از ۶ قرن سابقه تاریخی و فرهنگی دارد و یکی از بزرگترین کتابخانه های اسلامی است. از ابتدای شکل گیری، مجموعه ای را که در خود جای داده، بیشتر از طریق وقف و هدیه بوده است. و بر همین مبنا شکل گرفت، و همان طور که اشاره شد زمینه ساز تشکیل آن وقف قرآن به بارگاه قدس رضوی بود. بر همین اساس سایر منابع مرتبط با کتابخانه به این مرکز وقف و اهدا شد. قدیمی ترین جزوه قرآن وقفی به این آستانه مقدسه مربوط به سال ۳۲۷ ق. است. پس از آن دسته ای دیگر از قرآن ها و جزوات قرآنی با وقف نامه هایی که در صفحه نخست یا آخر آنها درج شده بود وقف حرم گردید (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰).

با گذشت زمان منابع وقفی کتابخانه افزایش یافت و علاوه بر قرآن ها و جزوات قرآنی، سایر کتب را در برگرفت به طوری که در فهرست تهیه شده در سال ۱۰۱۰ ق. تعداد مصاحف ۹۹۰ جلد است که از آن میان ۵۴ نسخه نذری بوده است. قرآن های به خط ائمه ۲۹ جلد، سی پاره فتح الحمد و غیره ۶۸۸ جلد و تفاسیر ۴۰ مجلد و ۷۴ جلد کتاب و... که همگی وقفی بوده و حتی صندوق و صندوقچه هایی که برای نگهداری این کتاب ها اختصاص یافته بود، نذری بوده است (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰).

در سال های بعد وقف کتاب توسط واقفان استمرار یافت. این کتاب ها در موضوعات مختلف علوم دینی و ادبی، تاریخ، فقه و اصول، حدیث، طب و... بود. گاه واقفان مجموعه ای از کتب را اهدا می کردند. چنان که در سال ۱۱۴۵ ق. نادرشاه که آن زمان سمت والی خراسان را داشت، حدود ۷۰۰ جلد کتاب را وقف کتابخانه کرد. در دوره افشاریه

فهرست هایی نیز از موجودی کتب وقفی کتابخانه تهیه شد و این امر، اهمیت حفظ این موقوفات را برای متولیان وقت نشان می دهد. در یکی از این فهرست ها کتاب های عربی و فارسی جدا فهرست شده است. در دوره قاجار نوع منابعی که وقف می شد، متنوع و بیشتر قرآن ها بود که وقف حرم و در کتابخانه نگهداری می گردید. ضمن این که در اواسط دوره قاجار تقریباً از سال ۱۲۷۴ ق. به بعد، کتب و قرآن های چاپ سنگی به کتاب های وقفی افزوده گردید (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰). در اواخر دوره قاجار یکی دیگر از منابع چاپی یعنی روزنامه به فهرست ارقام وقفی کتابخانه افزوده شد. در این دوره روزنامه ایران و الکمال توسط فضل ا... بدایع نگار و اشرف السلطنه وقف کتابخانه شد.

وقف و اهدای کتاب در دوره پهلوی نیز تداوم یافت و کتاب ها، قرآن های خطی و چاپی، روزنامه ها و مجلات به صورت وقف و اهدا به مجموعه اضافه شد. تنوع موضوعی ارقام وقفی و اهدایی و نیز اهدا کنندگان در این دوره بیش از ادوار گذشته است. علاوه بر افراد، سازمان ها و ارگان ها نیز کتاب هایی را وقف این مجموعه نمودند. در این دوره علاوه بر وقف کتاب، خیرین کتابخانه های خود را نیز وقف این آستان عرش مدار کردند که امروزه به نام کتابخانه های وابسته به آستان قدس رضوی شناخته شده است. کتابخانه هایی چون، کتابخانه مسجد گوهرشاد، کتابخانه و موزه ملی ملک تهران، کتابخانه وزیر یزد، کتابخانه مروّج یزد و... حاصل اقدام نیک واقفان این کتابخانه ها است.

هم چنان که وقف و اهدا در این ادوار باعث توسعه روز افزون کتابخانه شد، در بعد از انقلاب اسلامی با افزایش کتب وقفی و اهدایی، این گسترش روند جدّی تری گرفت. البته حمایت زعمای وقت در توسعه آن بی تأثیر نبود. بزرگ ترین واقف این عصر مقام معظم رهبری حدود ۱۶ هزار نسخه خطی و چاپ سنگی وقف کرد که بر غنای میراث مکتوب این مجموعه افزود. در این دوره حدود یک چهارم کتاب های اضافه شده به مخازن کتابخانه از طریق وقف و اهدا بود. در این دوره تجهیزات کتابخانه ای نیز جزو ارقام وقفی قرار گرفت. از جمله می توان به وقف تعدادی از دستگاه ها و تجهیزات مرمت توسط استاد احمد مقبل اصفهانی اشاره کرد.

مانند دوره گذشته کل یک کتابخانه یا ساختمانش وقف کتابخانه شد و بر تعداد کتابخانه های وابسته افزود. کتابخانه و حسینیه امام رضا (ع)، کتابخانه آیت ا... سید محمد تقی حکیم، کتابخانه حاج شیخ عبد الجلیل کرمانشاهی، کتابخانه آیت ا... شوشتری از جمله این کتابخانه های وقفی است. بیشتر این کتابخانه ها در شهرهای دیگر بوده و این مسئله اهمیت وقف را در رشد و گسترش فرهنگ و دانش نشان می دهد.

بدین منوال به مجموعه کتابها و قرآنهای کتابخانه و قرائت خانه رضویه در طی دوره های تاریخی (سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، تیموریان، صفویان، افشاریان و زندیه و قاجاریه و پهلوی) افزوده شده است.^۳

۳. آنچه قابل ذکر و بررسی است مقایسه تعداد کتابهای کتابخانه، در دوره قاجاریه و سال ۵۷ با کتابهای بعد از انقلاب و امروز می باشد که افزایش چشمگیری بعد از انقلاب مشاهده می شود. درباره تعداد کتابهای کتابخانه در دوره قاجاریه علامه قزوینی از مؤتمن الملک متولی باشی نقل می کند که در سال ۱۲۹۶ ه.ق. تعداد کتبه استثنای مصاحف شریفه ظاهراً ۲۰۶۹ نسخه بوده و بنابر اظهار اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس به سال ۱۳۰۲ ه.ق. تعداد کل کتب کتابخانه حضرت بالغ بر ۲۱۱۶ نسخه بوده که ازین تعداد ۴۹۰ نسخه چاپی و ۱۶۲۶ نسخه خطی است و در سال ۱۳۴۲ قمری، در زمان تولیت میرزا محمدعلی قائم مقام تعداد کتبه ۳۳۴۲ نسخه رسیده است که در فاصله چهل سال ۱۲۲۸ نسخه به مجموعه کتابهای کتابخانه افزوده شده است. تعداد کتابهای چاپی کتابخانه در سال ۱۳۵۷ حدود ۶۰ هزار جلد و نسخه های خطی حدود ۱۲۰۰۰ جلد است که این تعداد در بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی، با توجه به بالا رفتن ضریب اطمینان مردم به حفظ موقوفه و عنایت تولیت عظمی آستان قدس به امور

نام واقفان عمده این روزگاران که کتابها و قرآنهای قابل توجهی وقف کتابخانه مبارکه نموده اند در تاریخ ثبت شده و در لوحه این کتابخانه می درخشد. در این مجموعه دانشمندان و سیاستمداران و فرهیختگان متمولی چون: شیخ بهایی، ملاموسی گیلانی، ابن خاتون عاملی، شاه طهماسب، شاه عباس صفوی، سلطانم صفوی، نادرشاه افشار، محمدشاه قاجار و... به چشم میخورند. (فاضل هاشمی، ۱۳۸۱)

وقف در کتابخانه آستان قدس رضوی (ع)

بین کتابهای وقفی و اهدایی تفاوتی وجود دارد. معمولاً مجموعه منابع کتابخانه به سه صورت وقفی و اهدایی و خریداری تأمین می شده است. منابع وقفی کتابخانه ای بر اساس وقف نامه ای که توسط واقف تنظیم گردیده، وارد کتابخانه می شده است و واقف برای مجموعه منابع وقفی خود شرایطی قائل شده، که کتابخانه را ملزم به رعایت آن می کرده است. شرایط واقف به دلایل مختلف از جمله تعداد اندک کتابهای موجود در کتابخانه آستان قدس و با هدف غنی سازی مجموعه، مورد قبول مسؤولان قرار می گرفته است. این شرایط از آغاز تشکیل کتابخانه آستان قدس بر کتابها و قرآنهای وقفی حاکم بوده و امکان هر نوع تغییر و تحوّل را از کتابخانه می گرفته و در بعضی از مواقع باعث محدودیت ارائه خدمات و توسعه می شده است. اما در منابع اهدایی طی صورتجلسه ای که توسط کتابخانه تنظیم می شده اجازه هر دخل و تصرفی را به کتابخانه می داده و بدون هیچ شرط و شروط خاصی کتابها وارد کتابخانه می شده و این منابع اهدایی در صورتی که عین مال از بین نرفته باشد قابل برگشت به اهدا کننده بوده است.

این طریق بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی بیشتر در کتابخانه رایج گردیده و مورد استفاده قرار گرفته است. به علت کامل و به روز بودن مجموعه منابع، در هنگام واگذاری کتابخانه ها به آستان قدس، آئین نامه ها و اساس نامه های موجود اجازه هر دخل و تصرفی را در مجموعه اهدایی به کتابخانه داده است که برای توسعه و بهبود خدمات از کتابهای تکراری، برای تشکیل کتابخانه های اقماری و تکمیل مجموعه های مؤسسات فرهنگی و... استفاده نماید.

در مجموع می توان گفت که کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یک نهاد وقفی قدیمی الگوی مناسبی برای سایر نهاد های مشابه در جهان اسلام است که بر پایه وقف شکل گرفته اند. این کتابخانه با پیروی از سنتهای وقفی و عمل و احترام به شروط واقفان، این اعتماد را در طول تاریخ به وجود آورده که می تواند محل مناسبی برای نگهداری میراث فرهنگی این مرز و بوم باشد.

این توسعه حتی از حوزه جغرافیایی مشهد برون رفته و به سایر شهرها تسری یافته است و باعث رونق فرهنگ کتاب خوانی در سطح جامعه و دسترس پذیری کتاب برای عموم شده و این ها همه به مدد امر خیر وقف و اهدا پدید آمده است (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰).

انواع منابع وقفی به کتابخانه آستان قدس رضوی (ع)

فرهنگی بالخصوص کتابخانه، نسخه های خطی بانضمام قرآنهای خطی بالغ بر ۴۹ هزار نسخه یعنی ۴ برابر و کتابهای چاپی کتابخانه بالغ بر یک میلیون وششصد و پنجاه هزار یعنی ۲۷ برابر شده است.

با توجه به مطالب بالا عمده منابع وقف شده به کتابخانه آستان قدس رضوی شامل: کتاب، سند، مطبوعات و عکس، اشیا و اقالام موزه ای و تجهیزات کتابخانه ای می باشند که طی جداولی در پیوست آمده است.

کتابخانه های وقفی وابسته به آستان قدس رضوی

علاوه بر وقف مواد کتابی به کتابخانه های آستان قدس رضوی همواره شاهد وقف کتابخانه از طرف افراد خیر و نیکوکار، علما و رجال دینی و فرهنگی هستیم، به طوری که در کتاب « واقفان عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس رضوی جلد اول، عصمت مؤمنی و ثابت قدم » به تعدادی از کتابخانه های وقفی اشاره شده، با توجه به اینکه در این مقاله مجال پرداختن بطور کامل به این مبحث نیست و این خود یک مقاله کامل می طلبد، لذا بطور خلاصه اشاره ای به این کتابخانه ها می شود.

۱. مسجد و کتابخانه گوهرشاد: این مسجد بزرگ به همت بانوی نیکوکار گوهرشاد آغا همسر میرزا شاهرخ فرزند امیر تیمور گورکانی به دست معماران و هنرمندان دربار شاهرخ پی ریزی شده و در سال ۸۲۱ هجری ساختمان آن به پایان رسیده است. کتابخانه جامع گوهرشاد در سال ۱۳۲۲ هجری شمسی بر اثر همت واقف اولیه کتابها شادروان حاج سید سعید طباطبایی نائینی (اصفهانی) مقیم مشهد که خود از شیفتگان کتاب و کتابخانه بوده است، تشکیل و افتتاح گردید.

۲. کتابخانه و موزه ملی ملک تهران: این کتابخانه به همت واقف آن مرحوم حاج حسین آقا ملک در سال ۱۳۱۶ شمسی وقف آستان قدس رضوی(ع) گردید. این کتابخانه دارای مجموعه های بسیار نفیس خطی و چاپی و اشیای گرانبها و قدیمی متعلق به قبل وبعد از اسلام و دارای گنجینه های فرهنگی و هنری پر ارزشی است که مورد توجه پژوهشگران و خاورشناسان قرار دارد.

۳. کتابخانه و حسینیه امام رضا (ع): بانی و واقف این کتابخانه مقام منبع تولیت عظمای آستان قدس رضوی و نماینده مقام معظم رهبری در استان خراسان حضرت آیت ... عباس واعظ طبسی می باشد^۴ (وقف نامه مزبور در پیوست آمده).

۴. کتابخانه وزیری یزد: این کتابخانه در سال ۱۳۳۴ شمسی در ساختمانی به مساحت ۹۰۰ متر مربع به همت حجه الاسلام حاج سید علی محمد وزیری تأسیس یافته است.

۵. کتابخانه هرنندی کرمان: این کتابخانه به همت مرحوم حاج شیخ ابوالقاسم هرنندی یکی از معاریف کرمان در سال ۱۳۴۹ شمسی وقف بر آستان قدس رضوی گردید.

۶. کتابخانه مروّج یزد: کتابخانه مروّج به همت واقف آن جناب آقای حاج علی اصغر مروّج یزدی تأسیس گردیده است. واقف منزل شخصی خود واقع در پشت میلان امیر چخماق بخش یک یزد را شامل قرائتخانه به انضمام کلیه کتابهای موجود اعم از چاپی و خطی وقف آستان قدس رضوی نمود.

۷. کتابخانه مرتضوی رفسنجان: که به همت واقف آن شادروان حاج سید یحیی مرتضوی در تاریخ ۱۳۶۴/۱۰/۵ شمسی وقف بر آستان قدس رضوی گردید.

۴. سند ۵۱۱۱۲/۱

۸. کتابخانه آیت ... بروجردی: این کتابخانه در سال ۱۳۶۷ شمسی توسط آیت ... حاج شیخ محمد بروجردی وقف آستان قدس رضوی گردید.
۹. کتابخانه آیت ... سید محمد تقی حکیم: واقف آن حاج سید محمد تقی شوشتری حکیم است.
۱۰. کتابخانه حاج شیخ عبدالجلیل کرمانشاهی: به همت واقف آن، حجت الاسلام آقای حاج شیخ عبدالجلیل خلیلی فرزند مرحوم آیت ... حاج شیخ محمد هادی جلیلی کرمانشاهی تأسیس گردید.
۱۱. کتابخانه علامه محقق حضرت آیت ... العظمی حاج شیخ محمد تقی شوشتری: وی فرزند حاج شیخ محمد کاظم مجتهد معروف عصر خود در شوشتر و دانشمندان بزرگ شیعه در معقول و منقول بوده است.
۱۲. کتابخانه حضرت آیت ... العظمی آخوند ملاعلی همدانی: آخوند در سال ۱۳۲۴ شمسی کتابخانه غرب را به کمک مردم برای استفاده طلاب دینی در منزل مسکونی بنیانگذاری کرد.

چگونگی ارائه خدمات، منابع وقفی

وقفی بودن کتاب ها، اهمیت حفظ و ثبت آن ها را دو چندان می کرد. معمولاً شرایط استفاده از کتاب را خود واقف تعیین می کرد. وقف نامه ها یا در پشت کتاب نوشته و یا به صورت جداگانه تهیه می شد. برای دستیابی به وقف نامه ها باید به نسخه های خطی رجوع کرد که این وقف نامه ها در حاشیه یا پشت جلد آن ها نقش بسته است. البته گاهی هم وقف نامه جداگانه ای صادر می شد (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰). وقف نامه های کتب چه آنهایی که بر روی خود کتب نوشته شده یا به صورت جداگانه تدوین گردیده، مجموعه مقرراتی را که برای نظم دادن به راههای استفاده از کتب وضع شده، در بردارد، که تعیین استفاده کنندگان و شیوه استفاده از آن می باشد. در بیشترین متون هدف واقف از وقف کتاب استفاده همه طلاب از کتابها بوده است، پس همه آنان حق دارند بر اساس شرایط وضع شده واقف، از کتاب بهره برداری و استفاده کنند. بیشتر وقف نامه ها شرایط و مقرراتی را برای ساماندهی استفاده از کتاب، وضع و معین کرده اند و هدف آنها در درجه اول مراقب از ضایع شدن و جلوگیری از بلااستفاده ماندن آنها بوده است. از جمله در وقف نامه های بدست آمده در کتابخانه آستان قدس رضوی می توان به این مورد اشاره کرد: با بررسی و تفحصی که در چند صد ورق اسناد مربوط به کتابخانه از دوره صفویه تا پهلوی به عمل آمد مطالبی که دال بر وجود دستورالعمل و مقرراتی از سوی کتابخانه برای واقفان وضع شده باشد، به چشم نمی خورد. بلکه بیشتر از سوی واقفان برای کتابخانه دستورالعمل و مقررات در وقفنامه هایی که بعضاً ضمیمه نسخه وقفی است وجود دارد که امکان هر نوع تغییر و تحوّل را در مورد کتابها از کتابخانه می گرفته است. چنان که بعضاً شرط می کرده اند که:

لایبایع و لایوهب و لایورث، هرگز به امانت داده نشود. از روی کتاب استنساخ ننماید. فقط در کتابخانه مطالعه نمایند. از ارض قدس خارج ننمایند. یک ورق از این کتاب و سایر کتب وقفی از آستانه مبارکه به جای دیگر نقل نشود و منفک از وقفیت نگردد و به معرض بیع و رهن در نیاید. اگر از آستانه مبارکه بیرون ببرند شریک خون امام حسین علیهاالسلام بوده باشند» (مندرج در وقفنامه مورخ ۱۰۷۱ ق.ه.ق.^۵). هر کس آن را بفروشد و یا رهن کند یا به

^۵ . یکی از شروط در استفاده از کتب، مکانی است که در آن وقف شده اند، زیرا محل کتب باید همیشگی باشد. که به سه روش تعیین می گردید: ۱. در داخل کتابخانه مطالعه کنند ۲. برخی از کتب مورد نیاز خود را برای مطالعه در بیرون کتابخانه به عاریه بگیرد ۳. ناسخ کتابخانه از کتاب یا

صیغه تملک صاحب شود به لعنت خدا و نفرین رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام گرفتار شود».

همان گونه که اشاره شد بعضاً شرایطی که واقف وضع می نمود بسیار سخت و دست و پا گیر بوده و ایضاً کتابخانه و کتابداران را در معذوریت قرار می داده است و در ارائه خدمات با مشکل و محدودیت مواجهه می شدند. اما در بررسی به عمل آمده در اساسنامه ها و صورتجلسه های هیأت ائمه و هیأت مدیره کتابخانه از سال ۵۸ به بعد شرایطی را برای اهداکنندگان قائل شدند.

یافته های پژوهش

وقف یکی از برترین و پر دوام ترین مظاهر احسان و نیکوکاری به مردم و خدمت به هم نوعان و کمک به مصالح جامعه و تنظیم امور فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است (بزرگی، ۱۳۷۹).

با توجه به کارکردهای مثبت وقف در جامعه، ضروری است که از طریق تدوین یک سیاست اصولی و برنامه ریزی شده از سوی دولت به منظور شکوفایی فرهنگ وقف در جامعه، زمینه های احیای این سنت حسنه و نبوی را فراهم آورد. این امر مستلزم تلاش همه دستگاه های اجرایی کشور است. از همه مهم تر، عمل مسؤولان به وقف به عنوان الگو می تواند در گرایش و سوق دهی مردم در عمل به وقف مؤثر باشد و به تدریج فرهنگ وقف در جامعه حاکم گردد.

وقف توانسته و می تواند به گسترش کتابخانه ها کمک بسیار زیادی بکند. ایجاد یک کتابخانه و تأمین نیازهای آن و تجهیز کامل آن کار آسانی نیست. اگر فردی بتواند ساختمان مناسبی برای یک کتابخانه تدارک ببیند برای تأمین کتاب آن به حتم نیازمند یاری دیگران است. امروزه که تألیف و نشر کتاب شتابی فراوان یافته و از سویی حوزه های نگارش کتاب بسیار متنوع گشته است، تأمین کتاب برای کتابخانه ها بسیار دشوار شده است. در این شرایط دو کار می توان انجام داد؛ یکی آن که دولت ها را به خرید کتاب و اختصاص آن به کتابخانه ها ملزم ساخت و دیگر آنکه با بازسازی فرهنگ وقف کتاب، بخش خصوصی را به طور گسترده وارد میدان کرد. اگر بخواهیم با ارائه مثالی این موضوع را روشن تر کنیم باید به جریان ساخت مسجد و یا حسینیه اشاره کنیم. امروزه با آنکه در کشور خودمان ایران، مسجد و حسینیه بسیاری ساخته شده است به طوری که گاه احساس می شود این ساخت و سازها به حد اشباع رسیده است اما توده های مردم بدون کمک دولت همچنان به ساختن مسجد و حسینیه می پردازند. در این امر همه با کمال میل اقدام می کنند و در این مورد هر کسی به مقدار توان مالی خود قدم بر می دارد و کسی در این فکر نیست که این کار باید بر عهده ثروتمندان باشد و دارا و ندار در آن مشارکت می کنند. اگر در مورد تأسیس کتابخانه و تجهیز آن به کتاب هم، فرهنگ وقف کتاب باز آفرینی شود همین همکاری به وجود خواهد آمد و در این شرایط همه کتابخانه ها به تازه ترین کتاب ها آراسته خواهد شد و کتاب در دسترس همه قرار خواهد گرفت و رقابت در وقف کتاب یک فرهنگ خواهد شد. در گذشته این امر وجود داشت گرچه در آن روزگاران به خاطر کمبود کتاب و به حتم گرانی آن تنها ثروتمندان می توانستند در چنین رقابتی مشارکت کنند و یا حاکمان امیرزادگان، بانوان پر

مجموعه ای از کتب که احساس می کند دارای ارزش علمی خاص در زمینه تخصص او می باشد، استنساخ (نسخه برداری) کند (متواری سورکی، ۱۳۸۴).

نقش دربار از قبیل زنان یا مادران پادشاهان در این رقابت‌ها مشارکت می‌کردند، اما امروزه می‌توان این رقابت را در بین همه مردم برقرار کرد (بیگی، ۱۳۹۱).

شاید بتوان گفت در حال حاضر به جز در چند کشور در اکثر کشورهای اسلامی اولاً تحقیقات علمی و بنیادی آن طور که شایسته و لازم است صورت نمی‌گیرد ثانیاً وقف و بنیادهای وقفی در انجام این گونه امور هنوز جایگاه اصلی خود را پیدا نکرده‌اند و بایستی در جهت تأسیس بنیادهای وقفی و خیریه که مصارف آن برای اینگونه امور باشد تلاش گسترده‌ای هم از طریق سازمانهای اوقاف کشورهای اسلامی و هم از سوی صاحبانظران و نویسندگان و رسانه‌های جمعی صورت گیرد. به نحوی که وقف دوباره نقش گذشته خود را در توسعه علم و دانش و در نتیجه پیشرفت و رفاه جامعه اسلامی پیدا کند. و نهایت آنکه، به نظر می‌رسد در میان جوامع موجود، جمهوری اسلامی ایران مناسب‌ترین شرایط و بستر برای حرکت به جهت مورد نظر (توسعه وقف به عنوان شالوده توسعه اقتصادی و فرهنگی) را داراست و امید است با یاری خداوند و تلاش بندگان مخلص بتدریج تکمیل و تکامل یابد و وقف محوری گردد برای توسعه اقتصادی و اجتماعی جامعه.

همانگونه که مشاور عالی مقام معظم رهبری و رئیس فرهنگستان زبان و ادب فارسی، از وقف کتاب به عنوان نذر فرهنگی یاد کرده و با تأکید بر اینکه نذر فرهنگی در دنیای امروز می‌تواند حائز اهمیت بسیار باشد، صحبت‌های خود را اینگونه ادامه می‌دهد: «باید شخصیت امثال «حاج حسین‌آقا ملک» برای کسانی که می‌خواهند در این مسیر قدم بردارند الگو شود. نذر فرهنگی کتاب یکی از روش‌های ترویج کتابخوانی در جامعه است، این اقدام یکی از مشتقات نذر فرهنگی به شمار می‌آید که می‌تواند تأثیرات مثبتی را برای جامعه به دنبال داشته باشد. کتابخانه ملک یکی از نمونه‌های موفق وقف و نذر فرهنگی است، این کتابخانه باید در سطح ملی معرفی و به اقشار مختلف مردم شناسانده شود تا هر کس در جایگاه خود بتواند از این بنای ارزشمند استفاده کند.»^۶

کشور ما از طریق سازمان ملی یونسکو و کمیته پی‌جی‌ای (برنامه اطلاعات علمی) که زیر مجموعه آن است به این سازمان وابسته است. یکی از وظایف سازمان مذکور اجرای برنامه‌هایی جهت ارتقای سطح خواندن و توسعه کتاب در کشورهای عضو و اجرای پروژه «همکاری فرهنگی آسیا برای یونسکو» است.

در سفری که معاون فرهنگی یونسکو در سال ۱۳۸۰ به ایران داشت، وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی و طنمان خطاب به مشارالیه عنوان کرد: "در حوزه معنوی میراث فرهنگی، کتاب دارای جایگاه خاصی است از این رو، کتابداری دارای جایگاه خاصی است و کتاب عامل تعیین‌کننده است." (روزنامه اطلاعات، ۱۳۸۰)

این برداشت صحیح از کتاب و کتابخانه در حالی است که یونسکو و سازمان‌های فرهنگی زیر پوشش آن تا به حال نخواستند علی‌رغم شعارهای چشمگیر و استقرار نهادهایی تحت عنوان: asian/ pacific cultural cooperative for unesco هیچ‌گونه توجیهی به فعالیت کتاب و کتابخانه بویژه کتابخانه‌های وقفی که بدون کمک‌های دولتی و منحصرأ نشأت گرفته از ضمیر پاک و افغان مسلمان ایرانی است مبذول دارند. به یقین بهره

^۶ نذر فرهنگی بر اساس وظایف ذاتی در باب مسائل فرهنگی و اجتماعی و در راستای تبلیغ و ترویج فرهنگ نذر که تاکنون مورد غفلت بسیار قرار گرفته است، انجام می‌شود تا از طریق ابزارهای فرهنگی و هنری که ماندگاری و تأثیرگذاری بیشتری را در جامعه ایجاد می‌کنند، فرهنگ نذر و وقف در جامعه نهادینه شود. طرح نذر فرهنگی با هدف تبلیغ، ترویج و نهادینه کردن فرهنگ نذر در جامعه، ایجاد فرصت جدید نذر برای تمام مردم (نذر وقت و مهارت) و برآورده کردن نیازهای فرهنگی جامعه هدف پایه‌ریزی شد.

گیری از امکانات وقفی در ایران اگر با تبلیغات جهانی و سیل کمک های معنوی فرهنگ دوستان سایر ملل انجام شود (حداقل در سطح اساس نامه سازمان های تحت پوشش یونسکو) راه را برای ایجاد مفاهمه و گفت و گوی بیشتر بازتر خواهد کرد. زیرا سنت حسنه وقف نه تنها موجب مشارکت بیشتر در احیای ارزش های معنوی و خدمت به جامعه بشری است بلکه مفاهمه های غیر خواهی و مردم گرایی را با سرافرازی در هر نوع گفت و گو و زبان بر عهده دارد و دیوارهای تنگ فردپرستی و بی تفاوتی را فرو می ریزد.

با توجه به مطالب ارائه شده، واقفان برای حفظ مجموعه وقف شده، مقررات و قوانینی را به کتابخانه تحمیل می کردند که کتابخانه را بر آن می داشت، کتابها را تحت شرایطی در اختیار مطالعه کننده قرار دهد و این در بعضی مواقع باعث محدودیت خدمات می شد. به تدریج با افزونی مجموعه منابع کتابخانه، ضرورت تدوین آئین نامه و مقرراتی جهت ارائه خدمات بهتر و گسترده تر به مراجعان احساس شد و روند رشد و توسعه منابع و خدمات دهی در بعد از انقلاب مشهودتر گردید. اما با توجه به اینکه کتابخانه آستان قدس رضوی با پیشینه درخشانی که در امر وقف کتاب و کتابخانه داشته و دارد، متأسفانه در حال حاضر دیگر این نقش نسبت به گذشته کمرنگ تر شده در حالی که انتظار می رود با توجه به مسائل و مشکلات اقتصادی زمان حال، افراد متمول بیشتر به این کار تمایل نشان دهند، اما با توجه به آمار و تحقیقات صورت گرفته بنا به چند دلیل استقبال از این عمل خدایپسندانه کمتر شده، از جمله: ۱. شرایطی که اکثر واقفان برای موقوفه قرار می داده اند بسیار سخت و دست و پاگیر بوده از جمله شرایطی که برای امانت کتاب، محل کتابخانه ها، انتخاب کتابدار، حدود اختیارات و وظایف کتابداران و... که به لحاظ شرعی و قانونی کتابدار و کتابخانه را در معذوریت می گذاشته است لذا به ناچار همانگونه که ذکر شد، کتابخانه اساسنامه و قانونی وضع نمود و برای واقفان شروطی را عنوان کرد که برخی از واقفان این شرایط را نپذیرفته و از وقف خود انصراف داده و برخی مجموعه های خود را به کتابخانه آستان قدس رضوی در غالب اهدا هدیه می کنند. ۲. با توجه به مسائل و مشکلات اقتصادی، بسیاری از مجموعه داران و متأسفانه بعضاً افراد متمول، اقدام به فروش مجموعه های خود به جای وقف می نمایند که این نیز خود باعث کمرنگ شدن این سنت حسنه شده است.

نتیجه گیری

بنابر آن چه که گفته شد برای شکوفائی، رشد و توسعه فرهنگی وقف در جامعه حداقل باید دو کار عمده به موازات یکدیگر صورت بگیرد: الف) بایستی با استفاده از ابزارهای مختلف و شیوه های مختلف و متفاوت مردم را تشویق کرد تا در مسیر وقف حرکت کنند و کسانی که توانایی دارند با وقف خود- هرچند کم و اندک باشد- این سنت نبوی را بیش از این زنده نگه دارند. مردم ما دارای احساسات پاک دینی و مذهبی می باشند ولی این روحیات نیاز به جهت دادن دارند، هر چند که یکی از کارهایی که کتابخانه آستان قدس در این زمینه انجام داده است پخش زیر نویس در تلویزیون شبکه استانی در رابطه با ترغیب مجموعه داران و واقفان است، که البته قدم کوچکی است که انتظار می رود بیشتر و گسترده شود (بطور گسترده در شبکه های سراسری).

ب) کار دیگری که باید صورت بگیرد با توجه به اشراف دولت به کمبودها و کاستی های جامعه، موارد نیاز را به مردم اعلام کند و آنها را به سمتی هدایت و رهبری کند که نیاز اساسی و مبرم بوده باشد زیرا با صرف ساختن مساجدی که نیازی به آن نیست و یا ساختن کتابخانه در جاهائی که در اولویت نمی باشد مشکل حل نمی شود. به هر حال اگر دولت اسلامی در این زمینه بتواند توجهی درست و صحیح نسبت به افراد متمول و متمکن که در امور

خیر و وقف گام بر می دارند، داشته باشد توانسته است بار بزرگی از دوش خود برداشته و گرفتاری جامعه را تا حد زیادی کاهش داده است.

امروز احداث کتابخانه در مناطق محروم از اولویت خاصی برخوردار است ولی متأسفانه با کمبود فضاهای فرهنگی و آموزشی به ناچار از اماکن و فضاهای غیر استاندارد استفاده می شود و این کار بازده بسیار کم می تواند داشته باشد چون اولاً: به دلیل نا مناسب بودن مکان، فضای مناسبی برای مطالعه ندارند زیرا آن اماکن اصولاً برای محیط کتابخانه احداث نشده است. ثانیاً: عدم وجود تمرکز و مناسب نبودن شرایط باعث دلزدگی و فاصله گرفتن از کتابخانه و بالطبع مطالعه می شود.

پیشنهاد‌های پژوهشی

به عنوان راهکار و چشم انداز آینده و برای بهبود وقف و رشد کمی و کیفی وقف بطور کلی و همچنین کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) چند موضوع پیشنهاد می گردد:

۱. در رسانه های جمعی اعم از رادیو و تلویزیون و روزنامه ها و مجلات، نگارش کتب و مقالات و بر پایی گردهمایی و همایشهای سراسری و در سخنرانی های مذهبی در مورد فواید دینی و دنیوی وقف همواره تذکر داده شود، مخصوصاً یاد و وقایع گذشته و تأثیر آنها و یادآوری کردن نیاز امروز جامعه به توسعه علمی و فرهنگی و نیاز محرومین جامعه نسبت به این نوع کمک ها، تأثیر بسزایی خواهد داشت.

۲. جهت دادن به افراد جامعه در نوع وقف و شرائطی که برای عین موقوفه قرار می دهند یعنی در شرائط وقف متولیان را در جهت مصرف آن بر حسب مقتضیات زمان باز بگذارند تا در تبدیل به احسن و یا هزینه کردن در امور ضروری تر به محدودیت شرعی ختم نشود.

۳. در کتب آموزشی ابتدایی تا دبیرستان اشاره ای به این سنت حسنه نشده است، بر مسؤولان آموزشی و مؤلفان کتب درسی است که در جهت رفع این نقیصه اقدام کنند و در کتب درسی بابتی در خصوص وقف گنجانده شود.

۴. نویسندگان می توانند به صورت جمعی آثاری را به کتابخانه ها و مراکز فعال در این امر وقف کنند تا از این راه فرهنگ وقف کتاب بین مردم نهادینه شود و علاوه بر این، ماندگاری آثار نیز فراهم می شود. در این راستا می توان جشن وقف کتاب را برگزار کرد تا اطلاع رسانی خوبی صورت گیرد.

۵. کتابخانه آستان قدس رضوی (ع)، نسبت به تدوین آئین نامه ها و اساسنامه ها بررسی دقیق و همه جانبه و کارشناسانه داشته باشد و آئین نامه ای خاص مواد اهدایی و وقفی تنظیم نماید که اهداکنندگان و واقفان علاوه بر اینکه به این عمل خداپسندانه و عام المنفعه تشویق شوند، به لحاظ ارائه خدمات این منابع نیز دست کتابخانه باز باشد.

منابع و ماخذ

- اسناد موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
امیدیانی، حسین (۱۳۸۰). نقش وقف در فرایند توسعه. قم: هجرت.
امیر شبیانی، عبدالرضا (۱۳۷۷). سیمای وقف در خراسان: دربردارنده پژوهشی چند، درباره موقوفات مشهد. مشهد: سگال.

- امیرخانی، غلامرضا (۱۳۸۰). کتابخانه های وقفی خراسان (دوره تیموری). وقف میراث جاویدان، ۹ (۳۵-۳۶)، ۱۹-۲۳.
- بزرگی، مهدی (۱۳۷۹). راههای ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه. فصلنامه وقف میراث جاویدان، ۸ (۳۰)، ۱۰۶-۱۱۷.
- بیگی، روح ا... (۱۳۹۱). نقش وقف در توسعه تمدن اسلامی. تهران: اسوه.
- ثابت قدم، جعفر؛ مؤمنی، عصمت (۱۳۸۵). واقفان و اهداکنندگان کتاب و مواد غیر کتابی ۱۳۷۶-۸۲ (ج ۲). مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- جزوه سازمان اوقاف و امور خیریه در نظام جمهوری اسلامی ایران به مناسبت هفته دولت (۱۳۷۵). رفیعی، علی (۱۳۷۳). تاریخچه وقف کتاب در اسلام. وقف میراث جاویدان، ۲ (۳)، ۱۰۴-۱۰۷.
- رفیعی، علی، "تاریخچه وقف کتاب در اسلام"، وقف میراث جاویدان، س ۲، ش ۷، (پاییز ۱۳۷۳) ص ۱۰۴-۱۰۷. روزنامه اطلاعات، دوشنبه ۲۷ فروردین ۱۳۸۰، شماره ۲۲۱۷۲، ص ۱۴.
- ساعاتی، یحیی محمود؛ ترجمه حسین صابری (۱۳۸۷). وقف و گسترش کتابخانه ها در جهان اسلام. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن. انتشارات آستان قدس رضوی.
- شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷). گنج هزار ساله کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- شهبابی، علی اکبر (۱۳۴۳). تاریخچه وقف در اسلام. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- شهرامی، بیژن (۱۳۸۲). راهکار وقف در حل مشکلات جامعه. وقف میراث جاویدان، ۱۱ (۴۱ و ۴۲)، ۲۵-۴۱.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۰۰). المبسوط فی فقه الامامیه (ج ۳). طهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- فاضل هاشمی، محمدرضا (۱۳۸۱). بررسی مقررات و آیین نامه های وقف منابع کتابخانه ای و نقش آنها در توسعه یا محدودیت خدمات. کتابداری و اطلاع رسانی، (۱۷)، ۳۱-۳۵.
- فیض، علیرضا (۱۳۷۲). یادگارها ماندگار: وقف و انگیزه های آن. فصلنامه وقف میراث جاویدان، ۱ (۴)، ۳۳-۳۶.
- کتابخانه های وابسته به آستان قدس رضوی (۱۳۷۴). مشکوه، ۱۴ (۴۷)، ۱۱۳-۱۲۴.
- متواری سورکی، پروین (۱۳۸۴). خزائن مکتوب از وقف کتاب تا کتابخانه های وقفی. تهران: پیام رسان. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ ترجمه موسی خسروی (۱۳۵۴-۱۳۶۰). بحارالانوار (ج ۲، صص ۲۲-۲۳)، تهران: اسلامیه.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۰). تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴-۹۰۷ ه ق). مشهد: سازمان کتابخانه ها موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۱). ویژه نامه وقف آستان قدس رضوی. مشهد: دبیرخانه شورای عالی فرهنگی.
- محمدی، علی اکبر خان (۱۳۷۰). کتابداری و کتابخانه های موقوفه. تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاه، (۱۸)، ۱۲۵-۱۳۸.

منصور، جهانگیر (۱۳۸۸). قانون مدنی با آخرین اصلاحات و الحاقات و توضیحات و معانی لغات و تهران: دیدار.

میر معزی، سید حسین (۱۳۷۷). ترسیم نظام اقتصادی اسلامی بر اساس مکتب اقتصادی آن. نامه مفید، (۱۴)، ۱۸۵-۲۱۸.

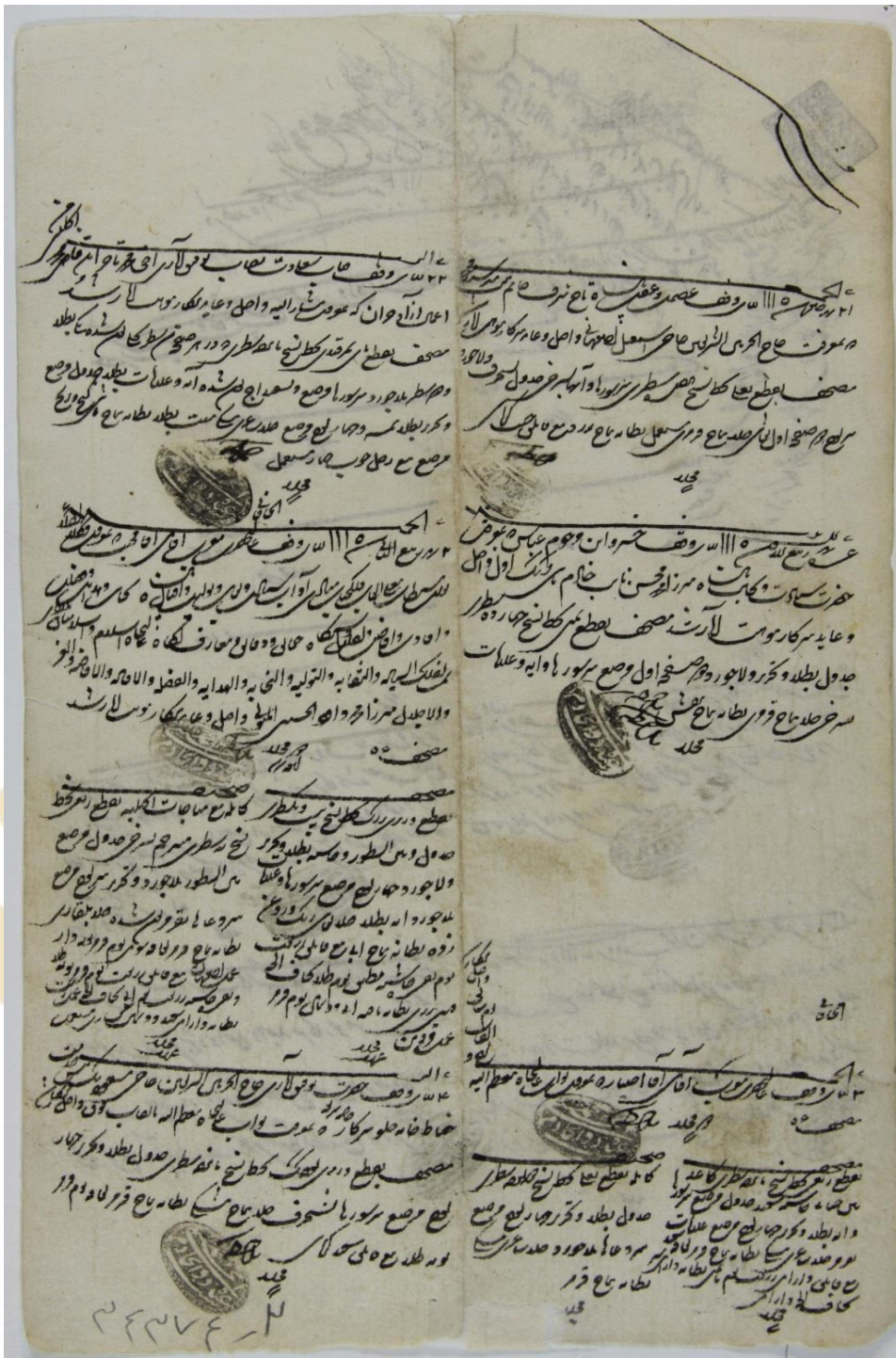

پیوست‌ها

فهرست کتب وقفی در دوره صفویه

فهرست کتب وقفی در دوره صفویه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَلَهُ الْحَمْدُ

لِحَدِيثِ الْوَاقِفِ عَلَى الضَّمَائِرِ وَالْمَطَّلِعِ عَلَى السَّرَائِرِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامَ عَلَى سَيِّدِنَا
 مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ. وَبَعْدَ نَظَرٍ بِفَرَاشِ إِذَا مَا تَابَتْ آدَمُ انْقَطَعَ عِنْدَ
 عَمَلِهِ الْأَمْنُ ثَلَاثَ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ وَوَلَدٍ صَالِحٍ يُسْتَعْفَرُ لَهُ وَوَرَقَةٍ عَلِيمٍ يَنْتَفِعُ بِهَا.
 اینجانب رضامنلی شاکری فرزند مرحوم آقا بابا به توفیق الهی و عنایت ربانی تعداد دو هزار نسخه از کتابهای
 چاپی و خطی و عکس و مجلات و تعدادی از اسناد تاریخی و دستنویسها و یادداشت‌های تحقیقاتی و چندین نسخه
 از تالیفات شخصی خود را که در طول پنجاه سال خدمت فرهنگی و کتابداری سی سال آنرا در خدمت کتابخانه‌ها و مراکز
 وقف برکت نبیانه مرکزی استان قدس رضوی نمودم که مورد استعاده عموم مردم همین جمعیت قرار گیرد، مشروط بر اینکه
 کتابهای خطی و عکس و کتابهای کتب دارایی حواری و دستنویسها و یادداشت‌های تحقیقاتی است و همچنین
 سایر کتب مرجع و نفیس به خارج از کتابخانه داده نشود، مگر با اجازه مقام معظم تولیت استان قدس رضوی
 که تولیت و شرف تمام بر مسلمات استان قدس را دارند. در آینده نیز آنچه کتاب از طرف اینجانب وقف
 بر کتابخانه مبارکه استان قدس رضوی می‌گردد طبق شرایط همین وقف به اطلاع خواهد بود. صورت اسنادات کتابها و اسناد قدسی
 در سایه ای جداگانه تنظیم و ضمیه این وقف نامه است که تمام صورت آن به دفتر کتابخانه شخصی اینجانب مشخص می‌باشد.

تاریخ روز جمعه ۲۶/۷/۱۳۷۰ شمسی مطابق با نهم ربیع الثانی ۱۴۱۲ هجری قمری

رضامنلی شاکری

وقف نامه مرحوم رضامنلی شاکری به کتابخانه استان قدس رضوی